

OLASZ SÁNDOR

Magány és társaság között

NÉMETH LÁSZLÓ ÉS A NÉMETH LÁSZLÓ TÁRSASÁG

Ha a „társaság” szót kimondjuk, a szó mélyén bizonyára mindenki valamilyen kisebb-nagyobb kört lát – legyen szó baráti gyülekezetről vagy éppen valamilyen cél érdekében szerveződő, alapszabályok szerint működő társaságról. A szó amulettjében most a szerepüket, feladatukat fölismerőket és betöltőket keresem. Ebben az értelemben volt társaságunk névadója „társasági” ember. Noha a legteljesebb mértékben „exodusos”, kivonulós alkat, s ez nemcsak korai korszakának életérzése. Igaz, a háború után a szigettel, görög eszményvilággal és az (olykor könnyörtelen) igazságkultusszal szemben (vagy inkább mellett?) hangsúlyosabb a közösség felé fordulás, megjelenik a mítosz ellentétéként a racionalitás, s nagyobb a beleérzés, belátás, megértés. A homály azonban ekkor is az életmű központi metaforája. „Azt akartam mondani vele, hogy életem, mint művem is, Európa ismeretlen zugában, honfitársaimtól csak számontartva, de méltatlan folyt, keletkezett, s hogy ez a homály nem sérelmem volt, inkább elemem; amelyet amennyire vállalkozásom engedte, kerestem is; legfontosabb lépéseimet a szemektől távol, sokszor véglegesnek hitt elhallgatásban tettem meg.” Legjobb művei „mellőztetés-félhomályban” teremnek. Sátor-kópusztán a *Tanú* első számai, Vásárhelyt az *Iszony* és az *Égető Eszter*, Sajkodon az *Irgalom* és a kései tanulmánykötetek. A kényszerű vagy önként vállalt magányból nagy dolgokra indulni, az idillben az öntörvényű lét, a jól menő munka lehetőségeit megtalálni – jellegzetes Németh László-i elszánás, melynek léttani jelentését Grezsa Ferenc világította meg: „a homály – a közegellenállás, visszahúzó gravitáció, melyet csakis a minőség fénye küzdhet le, a semmi, a halál ellenében is jussát védő és kikövetelő életakarát, agónia.” Az életrajzi írások címe (*Homályból homályba*) azt is érzékelteti, hogy két homály között mindig ott van a valamilyen nyilvánosság elé lépés kényszere. Exodus és társkeresés: élet és mű közös tanulsága. A mű teremtett világában az élet ismerős alakjai és kérdései lépnek föl. A regények és drámák nagy, tiszta figurái számára a személyes kapcsolatok elakadnak, majd újra szövődnék, belőlük ugyanúgy hiányzik az emberi lét materiális oldala, „örültsége” iránti affinitás, mint szerzőjükből. Meglehet, nem is hiányzik valójában. Csak a szelleminek, az ideának van alárendelve. Bohuniczky Szefi pontos megfigyelése a 28 éves Németh Lászlóról: „félfüllel volt köztünk, amint beszélt, saját benső gubóját nyitotta föl, ötletek, hasonlatok, váratlan felismerés és a hangos gondolkodás mindig érdekes meg-
lepetéseit szórta... Hányszor voltunk tanúi, amint színes ötletei agyoncsapták egymást... de mi, barátai, úgy néztük, hogy tanúi vagyunk, amint mohó szelleme akadályokat állít, ezeken elbukik, aztán egy váratlan ugrással minden feladatra képessé teszi magát”. Keresztury Dezső pontos megfigyelése a Dunán, Románia felé hajókázó Németh Lászlóról:

a rekkenő melegben Németh László sötét öltönyben román nyelvet tanul. Csoda-e, ha ebben a makacs élet- és műteremtésben kudarcok érik? Hogy aztán fájdalmas panaszait adja elő a környezet, a körülmények ellen.

Amikor 2006-ban Németh naplója megjelent, a kiváló irodalmár, az életmű jó ismerője helytelenítette a kiadást, mondván, az író előnytelen oldaláról mutatja be. De zárójelbe tehető-e, kiiktatható-e ez az oldal? Kizárható-e az idillből a pánik? „Aki az utolsó tizenöt-húsz évről képet akar kapni: olvassa el az *Égető Esztert*; legalább ötvenszer voltam olyan állapotban, mint Méhes Zoltán abban a regényben.” Mind tudjuk, Méhes Zoltán sorsválasztása az eredeti verzió szerint az öngyilkosság. „Szerencsés gondolat volt ide bukni le, úgyszólván minden nélkül, a társadalom aljára” – mondja a naplóíró a „boldogság szigetéről”. Folyamatos elvágódás, miközben a Bercsényi utcai Kristó házban élte „legnyugodtabb részébe” ér – „az élet tehát megint laboratóriummá vált, s én ilyenkor voltam mindig a legboldogabb”. A vásárhelyi boldogságot minden bizonnal az is táplálja, hogy itt mindenki csigaházat hord a hátán, megmutatja magát, s gyorsan eltűnik. Németh mintha vonzódna azokhoz a terekhez, melyeken a szerzetes, a remete, a kitagadott, a száműzött, a stigmatizált szerepe valósítható meg. Irodalmi hagyomány, kultúrtörténeti háttér is belejátszik ebbe: az aszófői öböl mintha Ovidius Tomiját idézné. Hiszen a kedves menhely felől a Balaton csak nyáron képzelhető Tirrén-tengernek, „téli azonban a vörös nádasokon túl az ólmos felhők alatt... a nemléte viszi ki, akiért eljön a normann orrú hajó”. Vásárhely ezt is kínálja, miközben későbbi Certosáknak (Kékgolyó utca, Sajkod) is előképe. Csak a magasságnak élni – a vágyakhoz fűződő horgonyokat elszakítva. Innen a mélység is riasztóbbnak tűnik. (Miként az 1947-es személyes feljegyzések is tanúsítják.) Mély, az élet törvényeihez húzó élet, az édenteremtés igénye egyfelől, lemondás, a harc föladása és reménytelenség másfelől. Hányszor jelenti ki Németh az írói pálya lezárulását? Hányszor érez maga után „rommezőt”? Indulat és sebzettség, megbékélés és harmónia, állítás és tagadás, tervehalmazás és depresszió, melynek lassuló-gyorsuló ingamozgása olykor az életből is kidobná.

Az alkat és személyiség magyaráz ugyan, de nem értet meg mindent. Egy országban, ahol folyamatosan és fájdalmasan érzékelhető a szélsőségek uralma és a centrum hiánya, szinte törvényszerűen „bukik”, aki a közepet keresi. Idézzük csak a *Kert, magyarság és minőségyszocializmus* (1935) sorait: „Amerika megszállásának nemcsak spanyoljai voltak, hanem inkái is. Félő, hogy a magyarból is az lesz... Társakat kerestem, akik az ellenforradalmi és liberális bizantinizmus között egy új oldalt teremtenek...” Mindezt a 33–35-ös „mozgalmi” évek csalódásai után írja. A reform nem reform, s a társkereső „sznobok és parasztok” között egyedül marad. „Vissza a belső körre!” – írja az 1935/I-es Tanú élére. Ám pár év múlva már az „öreg ügynök”, Móricz oldalán járja az országot. Vásárhelyre is ekkor jut először. A „kútmérgező” „a tanügy rendezésén” töpreng. 1956 lőporfüstös őszén a megátalkodott ellenség (Horváth Márton aposztrofálja így) amiatt aggódik, hogy a gyerekek esetleg a fürdővizet is kiöntik. De a forradalom után is az egyértelműen soha nem támogatott, gyakrabban túrt, néha tiltott Németh László hányszor mondja el jobbító javaslatait – olykor minden visszhang nélkül. (A *Ha én miniszter lennék* csak 24 év múlva kerül az olvasók elé, s bizony nem piacgazdasági Németh Lászlót mutatva csöppen bele a nagy átalakulást előkészítő évek világába.) Amitől *A huszadik század vezérjelenségeit* író Németh László 1933-ban fél (az életképes irányok széttagoltsága: „aminek találkoznia

kellene, külön utakon jár”), az a következő évtizedekben lassan bekövetkezik. „A tizen-nyolcadik század társasága kicsiny volt, de jó. Az író, ha egyszer befogadták, megharagudhatott rá, perpatvarkodhatott vele, de benne volt és benne maradt. A legjobb példa rá Rousseau, aki remeteségében is hercegek látogatását fogadta, azt lehet mondani, a társaság számára vonult remeteségbe. A tizenkilencedik század derekán azonban egyszerre csak arra ébrednek a legkiválóbb emberek, hogy nincsen társaság, a torzult emberek gyarapodnak, s rohamosan fogynak, akikkel érdemes érintkezni.” Németh a folyamat elejét látta, mi – legnagyobb szerencsétlenségünkre – a végét. Ám a nevezett törés előtt, de még után is mennyi jóra való együttműködés! Németh László is ír ezekről. Egy régi magyar folyóirat és a Kassai Magyar Társaság ürügyén írja: „Szegezd azonban rájuk e folyóirat (a Magyar Museumról van szó – O. S.) kronoszkópját, nézd meg őket, hogy állnak egymás mellé a társaságkötés pillanatában, s akiket előbb emberi csupaszágukban a végtelenbe meredten láttál, egymás felé fordulnak, s felöltik a szerepet, amelyet e társaság s ez a rájuk váró 1788-as Magyarország szánt nekik.” A Pesti Magyar Társasághoz episztolát író Berzsenyi méltatása is ebbe a képletbe illik.

Az életrajz tanúsága szerint a magányos és magányra vágó Németh László folyamatosan mozgalmak, jó ügyek mellé áll. „Amikor az ember egy nagy társaság közös szokás-jogába beáll, mindig felad valamit önmagából, amit, ha remete lesz, lassacskán megint visszalop.” (*Róma utódai*) Íme egyetlen mondatban a belső és külső körök dinamikája. Magány és társaság libikókájában különös szerepük van Németh életében a két háború közötti társaságoknak. A debreceni Ady Társaságnak, melynek nemzedékük indulásában katalitikus szerepe volt, vagy a Várkonyi Nándor körül csoportosuló Janus Pannonius Társaságnak. 1970 októberében például Németh László a kecskeméti Katona József Társaság ülésén vesz részt. Az *Égető Eszter* a fikció terébe emeli a Kotormán (Tornyai) Társaság alapítása körüli bonyodalmakat. (A Tornyai Társaságnak maga is tagja volt.) Viszonylag hosszú szöveghelyek számolnak be Gyenes (Galyasi Miklós) vesszőparipájáról. Németh ironiáját, humorát általában ritkán szokás emlegetni. De amikor a regény külön tárgyalgató csoportjaiban buzogni kezd a „csomorkányi vér”, lehetetlen nem érzékelnünk a helyzet ellenállhatatlan komikumát. Ahogy a fiatalok lázonganak az „impotens öregek” ellen, akik két év alatt még az alapelveket sem tudták elfogadni. „A társaságok a szellemi közlekedés megkönnyítésére alakulnak – írja 1932-ben –, s a szellemi közlekedés akadályaiá válnak. Természetrájukhoz tartozik, hogy a beléjük fektetett tőkéből minden nemzedék gyököt von, úgy, hogyha én miniszter lennék, minden új társaság alapszabályai közé felvetném, hogy harminc év múlva tartozik feloszlani.” Kedves tagtársak, tisztelt hallgatóság, még tíz évünk van az alapszabály módosítását kérni.

1934-ben Németh László egy Hungarológiai Társaság tervezetével áll elő. Miután precízen leírja a célokat, a társaság lehetséges alosztályait, írását így fejezi be: „A társaság kell, megalakítása lehetséges, kilátásai jók. Meglesz-e? Működik-e majd? Attól függ, hogy e magyar társaság megszervezésében mennyire nem leszünk »magyarok«.” Mert az „örültség” minden külső veszedelemnél nagyobb. Apáczai kérdezi a drámában Bethlen Jánostól: „A tatártól tart kancellár uram? – Nem – én mindig csak a magyartól tartok.” Örömmel állapítom meg, hogy ez a magyar betegség nem érte el társaságunk tagjait. Az alkotóműhely csendjéből itt mindig jó érzés volt kilépni a közszerelés színpadára. Hangsúlybeli különbségek ugyan mindig is voltak: a kultusz fontosabb, a tudományos munkál-

kodás avagy a századvég legfontosabb szellemi kérdéseinek áttekintése. Lakatos István Németh László emlékhelyekről írt, dokumentált és kiadásra váró gyűjteménye 76 tételt tartalmaz – emléktáblák, szobrok, emlékházak, az író nevét viselő intézmények (iskolák, könyvtárak, művelődési házak) körül bábáskodott a Németh László Társaság. A tudományos feldolgozás legnagyobb érdeme, hogy az életművet – kiszabadítva az ideológia béklyóiból – szakmai kérdéssé tudta tenni. A hatás megítélésében ugyan gyökeres ellentétek vannak, ám csupán a centenáriumi év tanácskozásai, kiadványai is bizonyítják: nincs igaza szellemi életünk (egyik) negatív Kassandrájának, amikor – kedves születésnap-i köszöntésként – a mű teljes hatástalanságáról értekeznek. A fontos irodalomtörténeti szerep mellett folyamatosan élt a szellemi élet, az irodalom értékeit védő, független társaság igénye. Teljes összhangban Németh szellemiségével, a század minden fontos kérdésében való tájékozódás és eligazodás kíváncsiságával.

Húsz év társasági munkája (most szándékosan nem bocsátkozom részletekbe, olvasható lesz ez a fantasztikus tényanyag Árva László történeti kronológiájában) a kornak is lenyomata. Hiszen az indulás évei még jellegzetesen az úgynevezett rendszerváltás előtti világot idézik. Király István akadémikus – a társaság első elnökeként – talán önmaga korábbi nézeteivel is vitatkozik. Az alapítás történelmi miliője is elgondolkodtató. Korábban évtizedes csatározás a Bethlen Gábor Alapítványért, a Hitelért. Jönnek a Mozgó Világ-, a Forrás-, az Új Forrás- és a Tiszatáj-ügyek. (Ezek a folyóiratok aztán a két évtizedes munka fontos bázisai.) Jellemző, hogy a társasági, alapítványi forma mint klasszikus civil szerveződés hosszú ideig rendszeridegen gondolat volt. Hiszen jól érzékelték, a legkisebb autonóm szféra is repedéseket, sőt, összeomlást idéz elő. Aztán ez az összeomlás is bekövetkezett, miközben majdnem teljesen maga alá temette az összeomlás előkészítőit. Nagy Gáspár találó metaforájával „békebeli kannibálok” lettünk. A kilencvenes évek régi konfliktusokat idéző csatározásai azonban a társaságot nem rendítették meg, mentes maradt a szélsőségektől. Maradt az együttműködés, a kinyújtott kéz fóruma. Legföljebb ezt a kezét egyre kevesebben fogadják el. A szerep azonban napjaink sivár viszonyai között még inkább fölértékelődik. Látjuk, hogyan szorulnak vissza a kultúra hagyományos értékei, hogyan porlad, amit irodalmunk, kultúránk aranyalapjának hiszünk. „A műveltség természetessége és hiányának azonnali kritikus fölismerése”. Igényesség, tudás, „a tudni akarás magától értődősége” – „Hát ennek vége van.” (Idézet Esterházy Péter Szabó Magdalaudációjából.) Mintha folyamatosan két Gallup Intézet közölné homlokegyenest eltérő fölméréseit. Most tényleg nem tudjuk, van-e part és vannak-e csillagok. Most lenne igazán nagy szükség egy Németh Lászlóhoz hasonló szellemre.